

Ярослав ДАШКЕВИЧ

РУСЬ І ВІРМЕНІЯ. КОНФЕСІЙНІ ТА КУЛЬТУРНІ КОНТАКТИ ІХ — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІІІ СТОЛІТЬ

Конфесійні контакти між Вірменією і Руссю досі не стали об'єктом усебічного дослідження, попри те, що Вірменія перша у світі держава, яка ще наприкінці ІІІ ст. проголосила християнство офіційною релігією, і вірменське григоріанство посіло, отже, почесне місце серед стародавніх християнських церков Сходу. Причина лежить передусім у перебільшенні значення географічного чинника (Вірменія і Русь, мовляв, надто віддалені від себе) та національного моменту (на григоріанську церкву, за традицією, дивляться як на церкву, до якої могли належати нібито лише вірмени).

Насправді географічний фактор абсолютизовано. Купці з Вірменії з'явилися у Києві не пізніше Х ст.; ал-Ідрісі, автор ХІІ ст., говорить про подорожі мусульманських купців із Вірменії — ці відомості запозичено із джерел Х ст.¹; не бачимо причин, чому одночасно з мусульманами не мали б подорожувати також вірмени. У цьому ж Х ст. вірменські товари згадують у Поволжі: ібн-Фадлан під час подорожі 921—922 рр. бачив юрту болгарського царя, вистелену вірменськими килимами². У ХІ ст. функціонування вірменських факторій у Києві та Криму не підлягає сумніву. Основним предметом вірменської торгівлі на лінії Північ—Південь були коштовні хутра та бурштин, які залишалися традиційним крамом для вірменських купців майже до ХVІІІ ст. Протягом VІІІ—ІХ ст. віддалі між південною межею східних слов'ян на підступах до Кавказу, з одного боку, і північною етнічною границею вірменів Закавказзя, з іншого, мінялися. Не існувало географічної відстані між вірменами і русами в їхніх діаспорах, які подекуди (Крим, Болгарія, Греція, навіть Мала Азія) накладалися одна на одну. Не було цих віддалей і для загонів русів, що проривалися на Закавказзя (походи на Партав 914, 943—944 рр.) або марширували по Сирії чи Закавказзі у візантійських колонах (друга половина Х—ХІ ст.), часом поруч із вірменськими відділами (наприклад, у Сіцилії 964 р.)³.

¹ Бейлис В. М. Ал-Идриси (ХІІ в.) о Восточном Причерноморье и юго-восточной окраине русских земель // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования (1982).— М., 1984.— С. 214—215.

² Ковалевский А. П. Книга Ахмеда ибн-Фадлана и его путешествие на Волгу в 921—922 г.— Х., 1956.— С. 137.

³ Дашкевич Я. Р. Русы и армяне. Контактные связи в византийском ареале (Х—ХІІІ вв.) // XVIII Международный конгресс византистов: Резюме сообщений.— М., 1991.— Т. 1.— С. 273—274.

Реальна віддаль між русами і вірменами була набагато меншою від географічної відстані між Вірменією і Руссю.

Вірменське місіонерство (духовне— через священників та світське — коли в носіїв релігії перетворювалися купці) втрачає динаміку лише наприкінці XI ст.⁴ Протягом перших століть свого існування григоріанство поширилося не лише на сусідню Албанію, а й на автохтонних або недавно прибулих гірських мешканців (наприклад, на гуннів, сабірів, предків пізніших удинів у IV—VII ст.), що засвідчують, зокрема, досить численні вірменізи в мовах Дагестану. Вірменські місіонери, мабуть, переклали Святе Письмо мовою гуннів-сабірів⁵. На побережжі Азовського моря григоріанство в VI ст. поширювалося серед оногурів⁶. Можливо, що в першій половині VI ст. вірменські місіонери намагалися наvertати гефталтів у Бактрії⁷. «Григоріанізувалися» народи, що поселялися на території Вірменії (савардійці, мабуть, тотожні з чорними угорцями,— у середині IX ст., половці — наприкінці XII ст.⁸). Після втрати решток вірменської незалежності (кінець Багратидів 1045 р.) остаточно зникла можливість підтримувати григоріанство політичними засобами. (Григоріанство, проте, поширювалося серед невірменів навіть у XV—XIX ст., а саме серед дагестанських кайтагів, грузинів з вірмено-грузинської контактної зони, черкесів, гірських євреїв та греків Північного Кавказу⁹). Дедалі більша ізольованість григоріанської церкви (після Халкедонського собору 451 р., Двінських соборів 505/507 та 552 pp.) була бар'єром у її відносинах із сусідньою

⁴ Питання про вірменський прозелітизм у Східній Європі ми поставили у статті: Who are Armeno-Kipchaks? (On the Ethnical Substrate of the Armenian Colonies in the Ukraine) // *Revue des études arméniennes*. N. S. (далі — REArm).— Paris, 1982.— Т. 16.— P. 378—383.

⁵ Dumezil G. Une chrétienté disparue. Les Albanais du Caucase // *Mélanges asiatiques*.— Paris, 1940.— Т. 232, fasc. 1.— P. 129—130; Moravcsik Gy. Byzantinische Mission im Kreise der Türkvölker an der Nordküste des Schwarzen Meeres // *The Proceeding of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies* (Oxford, 5—10 Sept. 1968).— London, 1967.— P. 18—20; Виноградова О. И., Климов Г. А. Об арменизмах в дагестанских языках // *Этимология* (1977).— М., 1979.— С. 154—158; Гамбашидзе Г. Г. Вопросы христианской культуры и исторической географии Аварии: (В свете результатов Дагестанско-грузинской объединенной археологической экспедиции АН ГССР и СССР) // *Известия Академии наук Груз. ССР. Серия истории, архелогии, этнографии и истории искусства*.— Тбилиси, 1985.— № 1.— С. 110—121. Климов Г. А. Введение в кавказское языкознание.— М., 1986.— С. 48. Про переклад Святого Письма див.: Zachariah of Mitylene. Syriac Chronicle / Transl. F. J. Hamilton and E. W. Brooks.— London, 1899.— P. 330.

⁶ Haussig H.-W. Der historische Hintergrund der Runenfunde in Osteuropa und Zentralasien // *Runen, Tamgas und Graffiti aus Asien und Osteuropa*,— Wiesbaden, 1985.— P. 94, 116—117 (джерела і література).

⁷ Haussig H.-W. Die Runen des Schatzes von Nagy-Szent Miklós in ihrer Bedeutung für die Runenschriften Osteuropas // *Runen, Tamgas und Graffiti*...— P. 17—18.

⁸ Marquart J. Osteuropäische und asiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte.— Leipzig, 1903.— P. 39—40, 302; Massarthne y C. A. The Magyars in the Ninth Century.— Cambridge, 1930.— P. 87—88, 174; Еремян С. Т. Юрий Боголюбский в армянских и грузинских источниках // *Gitakan ašxatut'yunner / V. M. Molotovi anvan Erevani petakan hamalsaran* = Научные труды / Ереванский гос. университет им. В. М. Молотова.— Erevan, 1946.— *Nat.* 23.— P. 293; Lewicki T. Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny.— Wrocław; Kraków, 1956.— Т. 1.— P. 221, 233—234, 315.

⁹ Barbaro J. Viaggio della Persia // Ramusio G. Navigazioni et viaggi nella parte del mondo.— Venetia, 1559.— Т. 2.— P. 109; Barbaro J., Contarini A. Travels to Tana and Persia.— London, 1878.— P. 87—88.— (Repr. 1964); Аракелян Г. С. Некоторые вопросы истории переселения армян на северо-западный Кавказ и становления черкесогаев // *Кавказ и Византия*.— Ереван, 1982.— Вып. 3.— С. 41—44; Мурадян П. М. Армянская эпиграфика Грузии, Картли и Кахети.— Ереван, 1985.— С. 125.

православною та дальшою римською церквами. Там, де існував релігійний вакуум, зокрема на північ від Вірменії, догматичні й обрядові різниці, розуміється, не відігравали ніякої ролі. На місіонерській території григоріанська церква не мала і не могла мати вузьконаціонального характеру. Один з останніх проявів далекої експансії григоріанської церкви в середньовіччі — подорож трьох її єпископів до далекої Ісландії, де вони розгорнули свою діяльність приблизно між 1056—1066 рр. (за свідченнями ісландських джерел — Арі Торгільссона Мудрого і кодексу законів «Сіра гуска») ¹⁰.

Виходить, що ні географічний чинник, ні уявна ізольованість григоріанської церкви не можуть уважатися аргументом на користь тих дослідників, які відмовляються від розгляду релігійних (а отже, і культурних) відносин між Вірменією і Руссю в домонгольський період.

Були і є також інші причини, які перешкоджають дослідженню проблеми в усій її багатогранності. Це засади тих наукових платформ, з яких підходили до виявлення і вивчення (або до невиявлення і невивчення) двобічних контактів. Сучасна російська, а під її впливом і українська найновіша історико-філологічна наука переживають своєрідний ренесанс двох традиційних для Росії наукових напрямів (що однозначно віддзеркалюють тенденції громадсько-політичного життя): західницького і слов'янофільського. У концепціях обох напрямів зовсім немає місця для Азії, навіть якщо йдеться про християнський Схід (пор. новіші праці істориків російської культури М. Вороніна та Д. Лихачова). Недаремне Д. Лихачов намагається переконувати: «Брак літературних зв'язків з Азією є вражаючою особливістю давньоруської літератури. Маю сміливість твердити, що між усіх інших європейських літератур давньоруська література має найменше зв'язків зі Сходом [...] Це, без сумніву, пов'язане з особливою здатністю Давньої Русі чинити опір Азії» ¹¹. Як якийсь побічне і, правду кажучи, патологічне відгалуження сучасного слов'янофільства треба розглядати антивізантійські концепції, запропоновані російською наукою напередодні 1000-річчя християнізації Русі. Якщо вірити Б. Рибаківу та його епігонам (також українським, наприклад, П. Толочкові), то вона, Русь, могла дійти до політичного і культурного рівня могутньої європейської держави, обходячись своїм поганським пантеоном, а візантійське християнство лише пригнобило самотню високорозвинену східнослов'янську (в контексті читаємо — переважно давньоросійську чи просто російську) культуру. Зрозуміло, що для цих трьох напрямів у історіографії маленька Вірменія (навіть як елемент загальновізантійської цивілізації) партнером Великої Русі епохи християнізації просто не могла бути. Євразійський напрям в історіографії, про ренесанс якого говорити важко, захоплювався відносинами Русі та Степу; для якоїсь іншої культури, вірменської наприклад, при такій постановці проблеми не було місця.

¹⁰ Macler F. Arménie et Islande // Revue de l'histoire des religions.— Paris, 1923.— Т. 87.— Р. 236—241; Dachkévytch Ya. Les Arméniens à Kiev (jusqu'à 1240).— 1ère p. // REArm...— Paris, 1973—1974.— Т. 10.— Р. 336—340; O. Pritsak. The Origin of Rus'.— Cambridge (Mass.), 1981.— Vol. 1.— Р. 479—483; Dachkévytch Ya. R. Les Arméniens en Islande (XI-e siècle) // REArm...— Paris, 1986—1987.— Т. 20.— Р. 321—336; Дашкевич Я. Р. Армяне в Исландии (XI век) // Скандинавский сборник.— Таллинн, 1990.— Т. 33.— С. 87—97.

¹¹ Лихачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы.— 3-е изд., доп.— М., 1979.— С. 11.

Існує ще одна причина, чому тема «Вірменія і Русь протягом 500 років узаємних контактів» не посіла належного їй місця у науковій проблематиці. Романтичні, дуже анахронічні за методикою (а переважно якраз без методики), але престижні за зовнішнім ефектом погляди деяких представників сучасної вірменської історіографії, які серйозно сприймають легенди про масову міграцію вірменів на Русь унаслідок селяджуцького удару по Закавказзі, про багатотисячні вірменські військові відділи на службі в київських князів, про мало не вирішальні впливи вірменської архітектури на будівництво Південної Русі, завдали дошкульного удару самій проблематиці, фактично компрометували її. Тему «Вірменія і Русь» почали сприймати як позбавлену раціональних елементів.

Несерйозні погляди на серйозні проблеми частково вдалося перебороти, але такий стан досліджень позначився на вивченні низки питань. Якщо історію міграції, характер найдавніших колоній зуміли з'ясувати на міцній джерельній основі, то чимало питань з історії культури залишаються дискусійними. Вони потребують поглибленого аналізу, на що ми ще звернемо увагу.

На такому загальному тлі (віддаль між Вірменією і Руссю, точніше між вірменами і русами, не була безмежною), за такого стану історіографії (західницька і слов'янофільська течії з антивізантійським відгалуженням останньої, для яких християнська Вірменія опинилася поза полем зору; романтична історіографія з гіперболізацією вірменських елементів) і при обмеженому репертуарі джерел ми прагнутимо розглянути такі питання:

Вірменський прозелітизм на Русі.

Толерантність чи ксенофобія?

Початки вірменської церковної організації на Русі.

Культурні зв'язки.

Інформаційні зв'язки.

Вірменський прозелітизм на Русі.Період релігійного вакууму, що панував на Русі принаймні одне-два століття до 988 р. (про насичення цього вакууму поганськими богами ледве чи можна говорити серйозно), сприяв продуманій або стихійній місіонерській діяльності, яку взяло на свої плечі не лише духівництво, а й різноетнічне купецтво.

Існує кілька епізодів посередництва вірменів-григоріанців у поширенні християнства на Русі та в її близькому сусідстві, які можуть стати предметом наукової дискусії, хоча відповідні гіпотези потребують дальшої ретельної наукової перевірки і сумлінного обговорення.

1. Описуючи течію Дніпра, Константин Порфіродний назвав — у творі «De administrando imperio» — сучасний острів Хортицю островом святого Григорія. У зв'язку з цим було опрацьовано гіпотезу, що назва острова відображає згадку про мандрівку по пізнішій Русі просвітителя Вірменії святого Григорія¹². Назву острова досі задовільно не пояснено (переважно цитують погляди автора гіпотези), не підлягає, однак, сумніву, що

¹² Брун Ф. О разных названиях Киева в прежнее время // Брун Ф. Черноморье.— Одесса, 1880.— Ч. 2.— С. 288—291; его же. Остров Хортица: Историко-географические заметки // Там же.— С. 368. Пор.: Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio.— London, 1962.— Vol. 2. Commentary.— P. 54 (коментар Д. Оболенського). Останнім часом: Айвазян К. В. Древнерусские источники периода Киевской Руси (XI—XII вв.) о Григории Просветителе, «арменской вере» и «арменской ереси» // Литературные связи.— Ереван, 1981.— Т. 3.— С. 7—10.

невідомим святим міг бути лише той, кого шанували або греки, або вірмени (стверджуємо це, виходячи з торговельного значення шляху з варягів у греки). З іншого боку, ледве чи можна вважати серйозним твердження, що якраз святий Григорій Просвітитель їхав разом з царем Тиридидом до Рима близько 330 р. через причорноморські степи, а саме цим твердженням, обгрунтовував назву острова автор гіпотези. У час написання твору «De administrando imperio» було відомо вже понад 10 святих з іменем Григорій.

2. Ібн-Русте (X ст.) і Гардізі (середина XI ст.), розповідаючи про слов'ян, згадують їхню молитву, яка в арабському переказі нагадує «Отче наш». Було висунуто гіпотезу, що ці відомості арабські автори отримали від вірменів¹³, іншими словами, що вірмени (треба думати — купці) мали безпосередній контакт із християнізованими слов'янами. Збудувати міцну підставу для такого припущення важко.

3. Східнослов'янська Біблія-Четъя має особливості, непритаманні візантійським та єврейським спискам, але спільні із сирійськими, ефіопськими, вірменськими. Ось деякі текстологічні подробиці. У 5 главі Книги Буття роки життя Мафусаїла у грецьких, єврейських списках, у вольгаті — 782; у сирійських, ефіопських, вірменських і грузинських, а також слов'янських — 802. У 35 главі тієї ж Книги Буття Рахіль, жінку Якова, у більшості грецьких списків згадується на другому місці, у вірменських і слов'янських — на останньому. Є важливі текстологічні відмінності також у Книгах Виходу (2 глава), Ісуса Навина (24 глава). Не наводимо інші приклади розходжень, але не підлягає сумніву наявність багатьох аналогій між слов'янськими перекладами, з одного боку, і вірменськими, сирійськими — з іншого¹⁴. Вірменське посередництво через Кавказ здається найправдоподібнішим поясненням згаданих аналогій.

4. Не дуже ясна справа прийняття християнства південноруським князем Бравалином на початку IX ст., згідно з однією гіпотезою, була реалізована з допомогою вірменів із Сурожа¹⁵. Усе ж таки треба сказати, що немає джерельних відомостей, які б підтверджували існування вірменської колонії в Сугдеї (Сурожі) на початку IX ст.

5. Було намагання пояснити деякі особливості (докладніше не визначені) християнізації Північно-Східної Русі тим, що там місіонерську діяльність

¹³ Заходер В. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. — М., 1962. — Т. 1. — С. 74; М., 1967. — Т. 2. — С. 115—116.

¹⁴ Степанов Н. В. О проблеме славянского перевода Библии // IV Международный съезд славистов: Материалы дискуссии. — М., 1962. — Т. 2. — С. 150—151. Гіпотезу підтримував: Коляда Г. И. О проблеме роли церковнославянского языка как международного культурного (литературного) языка славян // Там же. — С. 156. Проти цієї гіпотези (однак без наведення аргументів): Жукowska Л. П. Гіпотези й факти про давньоруську писемність до XII ст. // Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI—XVIII ст. — К., 1981. — С. 12. У праці: Рижский М. М. История переводов Библии в России. — Новосибирск, 1978 — гіпотезу ігнорується.

¹⁵ Закин В. Християнство на Україні за часів князя Ярополка I (969—979) // Записки Чина св. Василя Великого. — Жовква, 1923—1930. — Т. 3. — С. 16—17. Праця В. Закина «Прийняття християнства русинами в Сугдеї на поч. IX в.», підготована до друку, наскільки нам відомо, не побачила світу. Див. також: Браичевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі. — К., 1988. — С. 33—36 (подає частину багатолітньої літератури з цього питання).

проводили спершу представники грузинської та вірменської церков. Цю гіпотезу останнім часом подають як доведений факт¹⁶.

Від цих гіпотетичних конструкцій, з яких, мабуть, лише одна (про вірменське посередництво в поширенні Біблії-Чегьбі) може і повинна бути відправною точкою дальших досліджень для визначення реальної питомиї ваги вірменського елемента в поставлених проблемах, треба відрізнити деякі явні непорозуміння. До них належать, зокрема, такі:

6. Сугдів (согдійців), згаданих у «Житті святого Константина» серед народів, мовами яких перекладено Святе Письмо, помилково ототожнюють з вірменами Криму¹⁷, що мали займатися релігійною пропагандою. Насправді рештки согдійців — іранський острівний етнос — у IX ст. ще існували у Криму.

7. До фантастичних вигадок належить припущення про навернення частини половців у 965 р. (чи в котромусь іншому близькому році) на григоріанство¹⁸. У 965 р. половців ще не було в Північному Причорномор'ї, а автор гіпотези погано інтерпретував джерело, у якому 965 р. подається як рік християнізації Польщі¹⁹.

8. Усі гіпотетичні моменти, які можна розглядати як прояви вірменського прозелітизму, припадають на період згаданого раніше вакууму. Однак григоріанство навряд чи могло виступити суперником під час Володимирових «шукань віри» — хоч у XV ст. його, григоріанство, і занесли до переліку «богопротивних і богоненавидимих» вір, які Володимир відкинув. Та це вже відгук пізніших конфліктів епохи специфічно московської релігійної нетерпимості (згадка в листі великого князя Василя Васильовича до константинопольського патріарха Митрофана, 1441 р.²⁰). У 988 р. григоріанство не могло мати на Русі політичної опори, що підтримувала б престиж вірменської віри.

Окреме місце належить антивірменській полеміці на Русі.

9. Можливо, що попередні спроби ширити григоріанство або й деякі досягнення у цьому на Русі зберігалися у пам'яті XI—XII ст. і якраз таким

¹⁶ Лебединцев П. Г. О влиянии Кавказа на ереси, распространенные на Руси // Труды V-го Археологического съезда в Тифлисе (1881).— М., 1887.— С. XXXII. Пор.: Х а л п а х ч ь я н О. Х. Культурные связи Древней Руси и Армении // Проблемы истории архитектуры народов СССР.— М., 1975.— № 2.— С. 5; е г о ж е. Культурные связи Владимиро-Суздальской Руси и Армении.— М., 1977.— С. 38.

¹⁷ G r i v e s F. Konstantin und Method, Lehrer der Slaven.— Wiesbaden, 1960.— P. 74; Климент Охридски, Константин Преславски и непознате писци, ĩrilo i Metoduje Житија, служба, канои, похвале.— Београд, 1964.— С. 229 (примітка ĩ Трифунтовий'а). Пор.: R e h á ě k L. Sugdové v stsl. žvöte Konstantinové. Poznámku ke Konstantinové benátské polemice proti „trojjazičňíkům“ // Acta Universitatis Carolinae. Philologica.— Praha, 1971.— N 2—3.— P. 64—65.

¹⁸ Г а р к а в е ц А. Н. Две новонайденные армяно-кыпчакские рукописи // Тюркологический сборник (1977).— М., 1981.— С. 79. Из приводу цієї гіпотези див.: D a s h k é v y t c h Я. Who are Armeno-Kipchaks? — P. 357—416 (тут подано давнішу літературу з цього питання); Д а ш к е в и ч Я. Р. Армяно-кыпчакский язык: этапы истории // Вопросы языкознания.— М., 1983.— № 1.— С. 95—96.

¹⁹ А. Торосович (на якого покликається О. Гаркавец) запозичив у 1626 р. дату «965 рік» із «Хроніки Польщі», написаної вірмено-кыпчакською мовою. Див.: D a s h k é v y t c h Я., T r y j a n s k i E. „La Chronique de Pologne” — un monument arméno-kipchak du XVIe siècle // Rocznik Orientalistyczny.— Warszawa, 1981.— T. 42, zes. 1.— P. 11, 14, 16.

²⁰ Текст: Акты исторические, собр. и изд. Археологической комиссией / Ред. И. Г р и г о р о в и ч.— СПб., 1841.— Т. 1.— С. 72; Памятники древнерусского канонического права. Ч. 1 / Изд. А. С. П а в л о в.— СПб., 1880.— С. 526.— (Русская историческая библиотека, издаваемая имп. Археологической комиссией; Т. 6).

чином треба пояснювати антивірменські виступи київської православної ієрархії, яка не забувала про свого конкурента в минулому. Ми схильні в такому плані інтерпретувати випадки митрополита Іларіона проти монофізитства загалом («Слово о законі та благодаті», 1037—1050 рр.²¹) та виступи проти вірменів зокрема — митрополита Йоанна I в листі до антипапи Климента III (80-ті рр. XI ст.), митрополита Никифора I в посланні до володимир-волинського князя Ярослава Святополковича (початок XII ст.) та ігумена Києво-Печерського монастиря Феодосія Грека в посланні до київського князя Ізяслава Мстиславича (50-ті рр. XII ст.)²². Три останні виступи, скеровані, між іншим, також проти вірменів-антихалкедонітів (григоріанців), вийшли з-під пера греків, які, виконуючи свої церковні функції, опинилися на Русі.

Із перелічених гіпотез лише дві заслуговують на увагу і даліше вивчення: про текстологічну історію Біблії-Четьї (гіпотеза № 3) і про антивірменську полеміку в домонгольській Русі (гіпотеза № 9).

Вірменський прозелітизм у Східній Європі не обмежувався можливим поширенням григоріанства. Варто коротко спинитися ще на двох проблемах — вірменів-павлікіанів (розселених, до речі, у не дуже віддаленій від Русі Болгарії) і вірменів-халкедонітів на Русі.

Недавно з'явилося твердження, що принаймні два джерела, переписані й частково передраговані на Русі домонгольського часу, згадують павлікіанів: Кормча XIV титулів, яка проникла на Русь, мабуть, у середині XI ст. (новгородський Єфремівський список датують початком XII ст.), та один епітимійник (погано вивчений список кінця XII — початку XIII ст., що зберігається у Російській національній бібліотеці в Санкт-Петербурзі)²³. Це твердження, однак, побудоване на поганому розумінні тексту. В джерелах ідеться не про вірменів-павлікіанів, а про еретичних послідовників антиохійського єпископа Павла із Самосати (III ст.) павлікіанців, або адопціоністів, яких ніяк не можна ототожнювати з павлікіанами²⁴. Для відрагованих на Русі пам'яток візантійського канонічного права взагалі характерний брак тих правил, що стосувалися Вірменії, бо їх не могли застосовувати на Русі²⁵. Ми не знаємо, чи на Русь потрапив хтось з вірменів-павлікіанів, у всякому разі, у домонгольському періоді не спостережено жодного еретичного руху, який можна було б пов'язати з павлікіанством.

²¹ Нове видання тексту: Молдован А. М. «Слово о законе и благодати» Илариона.— К., 1984.— С. 78—100, 109—127.

²² Інтерпретація: Дашкевич Я. А. Les Arméniens à Kiev (jusqu'à 1240).— 2ème р. // REArm.— Paris, 1975—1976.— Т. 11.— Р. 330—339; Дашкевич Я. Р. Древняя Русь и Армения в общественно-политических связях XI—XIII вв.: (Источники исследования темы) // Древнейшие государства на территории СССР.— С. 179—180.

²³ Айвазян К. В. Древнерусские источники.— С. 28—29. Тексти, у яких нібито згадується павлікіанів: Бенешевич В. Н. Канонический сборник XIV титулов со второй четверти VII в. до 883 г.— СПб., 1905; его же. Древнеславянская кормчая XIV титулов без толкований. Т. 2. / Подгот. к изд. под общим рук. Я. Н. Шапова.— София, 1987; Русская национальная библиотека им. Н. Салтыкова-Щедрина в Санкт-Петербурге, отд. рукописей, ф. 304, № 12.

²⁴ Garsoian N. G. The Paulician Heresy. A Study of the Origin and Development of Paulicianism in Armenia and Eastern Provinces of the Byzantine Empire.— The Hague, 1967.— Р. 210—220.

²⁵ Див.: Шапов Я. Н. Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI—XIII вв.— М. 1978.— С. 44, 73, 110, 238.

По-іншому стоїть проблема вірменів-халкедонітів (очевидно, грекофільської, а не грузинофільської орієнтації) на Русі. До проявів їхньої діяльності належать три моменти.

1. Вірмени-халкедоніти, у цьому разі вже цілком певно священики, могли принести зі собою східні календарні системи, що відбивалося в руському літописанні²⁶.

2. З Вірменією, дуже правдоподібно, пов'язана загадкова поява на Русі церковної десятини (як відомо, у Візантії її не було, лише на східних окраїнах імперії вона появилася під вірменським впливом). До складу гіпотези про вірменські джерела десятини ввійшла скомплікована конструкція про шлях переходу цього інституту з Малої Азії на Русь²⁷. До цих міркувань можна додати, що десятина у Вірменії, справді, згадується у працях святого Саака Партева (помер 438 р.) і албанського царя Вачагана (кінець V ст.) — її підтвердив «Судебник» Мхітара Гоша²⁸. Інститут десятини міг перейти на Русь безпосередньо від вірменів-халкедонітів грекофільського напрямку.

3. Поширення культу святого Григорія Просвітника (Григор Лусаворіч) і святої Ріпсіме (Гріпсіме) на Русі. На цю тему написано досить багато, але в доволі сумнівному трактуванні. При цьому замовчують, що Григорій Просвітник і Ріпсіме були для Русі не вірменськими григоріанськими святими, а святими вселенської православної церкви. З діяльністю вірменів-халкедонітів ми пов'язували б зображення святого Григорія згідно з іконографічними канонами григоріанської, а не візантійської церкви (див. далі).

На Русі вірмени-халкедоніти грекофільської орієнтації безслідно розчинилися у грецькому, а пізніше — у руському середовищі, так само, як і можливі вірмени-халкедоніти русофільської орієнтації.

Толерантність чи ксенофобія? Згадані виступи київських православних ієрархів — переконливе свідчення неприхильного ставлення церковної верхівки до вірменів. Місцевий антагонізм (можливі досягнення вірменського місіонерства на Русі в минулому, купецьке суперництво протягом століть), зрештою, не доводив до міжетнічних конфліктів (як це траплялося хоча б з євреями та караїмами Києва). Нехить ієрархів відбиває принципово вороже ставлення візантійської церкви до монофізитів. І хоча руські переклади і переробки грецьких антивірменських памфлетів («Про безбожну вірменську віру» св. Никона, X ст.; «Догматична всеозброя» Євфимія Зігадена, XI ст.; серія викривальних писань псевдокатоликоса Ісаа-

²⁶ Про проблематику дослідження див.: Данилевский И. Н. Нерешенные вопросы хронологии русского летописания // Вспомогательные исторические дисциплины. — Л., 1983. — Т. 15. — С. 68—69.

²⁷ Поппэ А. В. Истоки церковной организации древнерусского государства // Становление раннефеодальных славянских государств: Материалы научной сессии польских и советских историков (Киев, 1969 г.). — К., 1972. — С. 136.

²⁸ Капопагирк' науос' / Ašxat. V. N a k o b u a n i.— Erevan, 1971.— Nat. 2.— P. 235, 236, 98; рос. переклад: М х и т а р Г о ш. Армянский судебник.— Ереван, 1954.— С. 36,42. На вірменські джерела звернув нашу увагу в 1975 р. покійний акад. Л. Хачікян.

ка, XI або XII ст.)²⁹ були виготовлені вже в післямонгольській період, коли й поширилася легенда про Арцивіуріїв піст (встановлений нібито григоріанцями для відзначення смерті собаки святого Саркіса³⁰), що в парадоксальний спосіб відобразилося у назві Саркісового тижня в українському православному календарі³¹, важко сумніватися у тому, що грецькі ієрархи на Русі не були обізнані з візантійською антивірменською літературою. Під впливом такої літератури були й окремі фанатики на кшталт монаха Агапіта («Києво-Печерський патерик»), що вибухнув прокльонами, коли до його келії ввійшов осквернитель-вірменин.

З іншого боку, відомості про умови життя вірменів на Русі, які збереглися у творах давньоруської (той же «Києво-Печерський патерик»³²) та вірменської («Житіє святих Бориса і Гліба»³³) літератур XII — першої половини XIII ст., свідчать, що теологічно обґрунтована ксенофобія не виходила поза церковну верхівку. Поряд з фанатичним виступом Агапіта патерик змальовує досить ідилічну картину: вірменський лікар на послугах у київських бояр і чернігівського князя Володимира Мономаха, вільний доступ вірменів до Печерського монастиря; житіє згадує про такий же доступ вірменських купців до мощей святих Бориса і Гліба. Усе це не вкладається у поняття нібито ксенофобних настроїв руського оточення.

У Києві вірмени могли розраховувати на окремий квартал. Ми схильні бачити його також у домонгольський час приблизно — за традицією — в

²⁹ Weber S. Über die Versuche den Verfasser der Invektiven gegen die Armenier: Migne, Patrologia Graeca 132, S. 1154 ff. zu bestimmen // Yušarjan = Huschardzan. Festschrift aus Anlass des 100-jährigen Bestandes der Mechitharisten-Kongregation in Wien (1811—1911)...— Vienna, 1911.— P. 175—180; Garitte G. Les écrits antiarméniens dits du catholicos Isaac // Revue d'histoire ecclésiastique.— Louvain, 1950.— Vol. 45.— P. 711—715; Grumel V. Les investives contre les Arméniens du „catholicos Isaac“. // Revue des études byzantines.— Paris, 1956.— Vol. 14.— P. 174—194; Garitte G. La source grecque des „Trente article“ géorgiens contre les Arméniens // Handès amsawreay = Handes amsorya. Zeitschrift für armenische Philologie.— Vienna, 1976.— N 1—12.— P. 111—116. Тексти: А. Л-ъ [Кавелин Л. А.]. Греческие сказки об армянской вере, перешедшие в нашу древнюю русскую письменность (из рукописи конца XVI в.) // Чтения в Имп. обществе истории и древностей российских.— М., 1879.— Кн. 1.— С. 1—4; Дмитриевский А. Богослужение в русской церкви в XVI веке.— Казань, 1884.— Ч. 1. Приложения.— С. 54—60; Бенешевич В. Н. Древнеармянская кормчая XIV титулов...— С. 178—181. Наші розшуки рукопису праці А. Попова «Полемические статьи греков и латинян против армян, собранные из древне-русских рукописей», що зберігалася в особистому архіві М. Еміна (див.: Эмин Н. О. Переводы и статьи по духовной армянской литературе за 1859—1882 гг. Апокрифы, жития, слова и др.— М., 1897.— С. 353), не дали результатів. В архіві М. Еміна (тепер у Музеї літератури і мистецтва Академії наук Вірменії, Єреван, фонд 50) та в архіві Лазаревих (тепер Матенадаран, Єреван, фонди 87—92) цієї праці немає.

³⁰ Франко І. Из старых рукописей. VII. Зразок релігійної сатири: песій піст // Житіє і слово.— Львів, 1895.— Т. 3.— С. 469—473; Кримський А. «Мерзотний піст вірменський арцивіуріїв» // Кримський А. Розвідки, статті та замітки.— К., 1928.— С. 52—72. Пор.: Меликсет-Бекон Л. Грузинский извод Сказания о постѣ «араджавор» // Христианский Восток.— Пг., 1916.— Т. 5, вып. 2.— С. 73—111.

³¹ Материалы для археологического словаря // Древности.— М., 1880.— Т. 8.— С. 17—18, 37.

³² Текст: Абрамович Д. Києво-Печерський патерик: (Вступ, текст, примітки).— К., 1931.— С. 128—132. Підсумки інтерпретації: D a c h k é v y t c h Y a. Les Arméniens à Kiev (jusqu'à 1240).— 2ème p...— P. 323—330.

³³ Текст: Le synaxaire arménien de Ter Israel / Publ. et trad. par le G. В а у а н // Patrologia orientalis.— Paris, 1930.— Т. 21.— P. 397—403, 770—779. Інтерпретація: D a c h k é v y t c h Y a. Les Arméniens à Kiev (jusqu'à 1240). 2ème p. ...— P. 346—375; Абгарян Г. В. К проблеме предполагаемой греческой версии «Сказания о Борисе и Глебе» // Русская и армянская средневековые литературы.— Л., 1982.— С. 235—254.

цьому ж місці на Подолі, де в післямонгольський період було збудовано вірменський кам'яний кафедральний собор, недалеко від фундаментів якого знайдено рештки майстерні для обробітку бурштину (характерне для вірменів ремесло) XIII ст. (матеріали розкопок 1975 р.)³⁴. Вірмени у столиці підлягали певній регламентації, яка полягала у визначенні території національного кварталу в торговельно-ремісничій частині міста, але цим, мабуть, і обмежувалися заходи до азійських прибульців. Зрештою, саме такої, суто формальної, регламентації вимагали набагато суворіші візантійські теологи (пор. лист кітрійського єпископа Йоанна до діррахійського архієпископа Константина Кавасілі, кінець XII — початок XIII ст.³⁵), а навіть фанатично настроєні київські митрополити-греки не могли висувати штивніших вимог. Якщо б не було толерантності, то не було б вірменської колонії, не було б торговельної діяльності купців на лінії Південь—Північ, не було б вільного переїзду вірменських єпископів до Ісландії у середині XI ст., не було б ненав'язливої пропаганди православ'я серед вірменських мешканців Русі. Ця толерантність Києва політично контрастує з не набагато пізнішою дискримінацією і обмеженнями, характерними для Північно-Східної Русі.

Вірменська церква далекого Закавказзя стежила за подіями релігійного життя на Русі. Степанос Таронеці згадав у «Загальній історії» під 1000 р. про те, що руси прийняли християнство³⁶. Видатний представник теологічно-літературної галпатсько-санагінської школи Грігор Тутеорді (друга половина XII ст.) знав про тенденції у церковному житті на Русі. Недарма в запалі антивізантійської полеміки він закликав у 1178—1179 рр. кілікійського католікоса Грігора IV Тла шукати собі союзників проти Візантії серед франків (тобто римських католиків), сирійців і русів якраз тоді, коли відносини між Києвом і Константинополем були напруженими й Київ прихильно ставився до контактів з папою (під 1169 р. у Никонівському літопису занотовано посольство з Риму)³⁷. До завуальованих антивізантійських тенденцій вірменська церква цілком правильно зарахувала виникнення культу власних національних святих (святих Бориса і Гліба) та ство-

³⁴ Археолог Г. Івакін спершу не зумів ідентифікувати будівлю. Див.: Гу п а л о К. М., І в а к і н Г. Ю., С а г а й д а к М. А. Дослідження київського Подолу (1974—1975) // Археологія Києва: Дослідження і матеріали.— К., 1979.— С. 53; І в а к і н Г. Ю. До питання про кам'яну архітектуру пізньосередньовічного Києва // Там же.— С. 115—119; його ж. Оповіді про стародавній Київ.— К., 1982.— С. 100; его же. Киев во второй половине XIII—первой половине XVI в.: Автореф. дис.... канд. ист. наук.— К., 1985.— С. 9; Д а ш к е в и ч Я. Р. Армянские кварталы средневековых городов Украины (XIV—XVIII вв.) // Patma-banasirakan handes — Историико-филологический журнал.— Erevan, 1987.— № 2.— С. 64, 69.

³⁵ Ἰωάννου τοῦ ἐπίσκοπου Κίτρου «Ἀποκρισεις πρὸς Κωνσταντῖνον ἀρχιεπίσκοπον Δυσσεαχίου τὸν Καβάσιλαν» // Patrologiae cursus completus... Series Graeca.— Parisiis, 1881.— T. 119.— Col. 977—978.

³⁶ Текст: S t e p ' a n a w s i T a r a w n e s ' w o y A s o l ' k a n Patmut'iwn tiezerakan. Erkrord tragrut'iwn [Степанос Таронеці Асолік. Загальна історія. 2-е вид.].— SPb., 1885.— P. 276—277; переклади: С т е п ' а н о с Т а р о н с к и й А с о л ' к. Всеобщая история / Пер. с арм. и объяснена Н. Э м и н ы м.— М., 1864.— С. 200; К а w e r a u P. Arabische Quellen zur Christianisierung Russlands.— Wiesbaden, 1967.— S. 42—44.

³⁷ Текст Грігора: Золюасу [Збірник] священика Лукаса, XVII ст.— Матенадаран, Єреван, рукопис № 2966, арк. 63а; Т е г - М і к' е л ь а н А. Miġn d'areri kat'utikosneri jgtumnern ekefec'akan xaġatut'yan hamar // Ararat.— Vaġaršapat, 1893.— № 4.— P. 349. Інтерпретація: D a s h k é - v y t c h Y a. Les Arméniens à Kiev (jusqu'à 1240).— 2ème p.— P. 343—346; Х а ч'і к у а н Л. Nayerer hin Moskvayum ev Moskva tanof čapararhneri vga = Армяне в древней Москве и на путях, ведущих в Москву // Banber Matenadarani = Вестник Матенадарана.— Erevan, 1980.— № 13.— P. 45.

рення національної агіографії (житіє згаданих святих). У саме такому ракурсі треба розглядати паломництво вірменських купців до вишгородської церкви-гробниці святих Бориса і Гліба та, врешті, переклад житія святих безпосередньо з руської мови на вірменську (лінгвістичні дані свідчать, що перекладачем був вірменин, який знав руську мову в її розмовному південному варіанті, — інакше важко пояснити наявність рис південного діалекту, характерних для української мови, у вірменському перекладі)³⁸. Скорочений варіант перекладу «Житія святих Бориса і Гліба» увійшов до вірменської Мінеї-Четї, мабуть, у 30-х рр. XIII ст. і залишився у ній до сьогодні.

Православна церква на Русі в дечому сприяла русофільським тенденціям серед вірменів. Фрескові зображення святого Григорія Просвітника (навіть з порушенням візантійського канону, із закавказьким відтінком³⁹) і святої Ріпсіме в найвеличніших храмах домонгольського часу (київська свята Софія, навгородський собор святого Спаса Нередиці⁴⁰), виготовлення ікон святого Григорія можна розглядати як своєрідний прояв пропаганди, розрахованої на вірменів. У розумінні православної церкви та згідно з історичною правдою Григорій Парфіанець і Ріпсіме були діячами єдиної вселенської церкви до халкедонського розколу. Появу їх фрескових зображень ледве чи можна розглядати як намагання поширити серед русів культ патріарха Великої Вірменії та вірменської дівичі⁴¹. Послідовнішим є погляд на ці зображення як на бажання повернути «блудних овечок» до лона єдиної церкви. Рідні св'яті притягали — про це свідчать вірменські графіті, якими покрито дві згаслі фрески київської святої Софії. У них не без підстав вбачали зображення святого Григорія і святої Ріпсіме⁴². І хоча ці графіті пізнішого походження, важко припустити, що вірмени стали приходити до напівзруйнованої святої Софії лише у XVI—XVII ст., щоб там поклонитися своїм св'ятим.

Повернення до лона вселенської церкви — таким був той ідеал, до якого намагалося привести вірменів також київське духівництво. Недаремне сюжет віровідступництва — перехід із григоріанства на православ'я вірменського лікаря з Києва — посідає мало не центральне місце в печерсько-

³⁸ Дашкевич Я. Р. До історії українського г: (Графема г у вірменській передачі першої половини XIII ст.) // *Slavia*.— Praha, 1977.— N 3.— S. 227—235.

³⁹ Меликсет-Бек Л. М. Древняя Русь и Армения: (Взаимоотношения и мифо- и словотворческие встречи) // *HSSR Git. Akademiyai N. Ya. Maḡi anvan Lezvi instituti Aḡhatut'yunneri žoḡovacu* = Сборник трудов Института языка им. Н. Я. Марра Академии наук Армянской ССР.— Ереван, 1946.— № 1.— P. 120—121.

⁴⁰ Про Київ див. посилання 42. Про Новгород: Халпахч'ян О. Х. Культурные связи Древней Руси...— С. 10—11.

⁴¹ Існування такого культу даремне намагається довести К. Айвазян. Див.: Айвазян К. В. Древнерусские источники...— С. 5—92; також: его же. Культ Григория Арменского, «арменская вера» и «арменская ересь» в Новгороде (XIII—XVI вв.) // *Русская и армянская средневековые литературы*.— Л., 1982.— С. 255—332. Критичні зауваження: Каковкин А. Я. Житийная икона Григора Лусаворича из собрания Русского музея // *Ratmapapasirakan handes*.— Ереван, 1985.— № 3.— С. 196—202. До питання про поширення культу святого Григорія див.: Мурадян П. М. Кавказский культурный мир и культ Григория Просветителя // *Кавказ и Византия*.— Ереван, 1982.— Вып. 3.— С. 5—20.

⁴² Григорян Г. Армянские надписи киевского собора святой Софии // *Traber hasarakakan gitut'yunneri* = Вестник общественных наук.— Ереван, 1979.— № 4.— С. 86—87; Логвин Г. Украинско-армянские средневековые художественные связи // II Международный симпозиум по армянскому искусству: Сборник докладов (Ереван, 1978).— Ереван, 1981.— Т. 3.— С. 312; Высоккий С. А. Киевские граффити XI—XVII вв.— К., 1985.— С. 39.

му житті блаженого Агапіта. Не відомо, чи багато антихалкедонітів перейшло до халкедонітів, але те, що такі випадки бували, не підлягає сумніву. Після переходу через конфесійний бар'єр колишні антихалкедоніти та їхні потомки зникали в довколишньому руському морі.

Початки вірменської церковної організації на Русі. Попри православно-григоріанський антагонізм і панівне становище православної церкви на Русі, переслідувань вірменів не було. Вони, як єдина зі східних неправославних християнських церков, отримали можливість заснувати власну церковну організацію на Русі.

Вірменський переклад «Житія святих Бориса і Гліба» — непряме свідчення того, що в Києві існувала григоріанська парафія. Переклад вийшов з-під пера освіченої людини, яка орієнтувалася у віросповідних тонкощах — такою людиною міг бути тільки священик.

Традиція, правда пізня, записана у другій половині XVII ст. у Львові французьким театинцем Л.-М. Піду де Сент-Олоном, який добре знав вірменське середовище (див. його «Коротку реляцію», 1669 р.), говорила, що «первісною столицею вірменського архієпископа був Київ, де архієпископ звався патріархом [...], так, як тепер [...] патріарх у Константинополі. Він (київський архієпископ.— Я. Д.) міг висвячувати єпископів». В іншому місці реляції місіонер зазначив, що «Луцьк став столицею вірменського архієпископства після Києва»⁴³. Конкретніше про вірменське єпископство в Києві та місце, де стояв кафедральний собор на Подолі, відомо з післямонгольських часів⁴⁴: у 1371—1378 рр. згадується останній київський вірменський єпископ Яків (Гакоб). У XIV ст. через велику міграцію, викликану монголо-татарським наступом на Закавказзя, мережа вірменських єпископств дуже зросла — тоді відомі єпископи, подекуди архієпископи в Кафі, Тані, Сараї, Києві, Львові. Мабуть, були вони і в Луцьку. Якщо ж, однак, враховувати, що київське вірменське єпископство існувало в XIV ст. у місті, зведеному тоді до рівня мало не прикордонної застави, то не виглядає правдоподібним, щоб це єпископство несподівано виникло у справжній закутині. Воно, мабуть, продовжувало існувати, згідно з домонгольською традицією, як найдавніший і тому найавторитетніший вірменський духовний центр на Русі.

Культурні зв'язки. Наведена раніше фраза Д. Лихачова про «брак літературних зв'язків з Азією», сказана не в полемічному запалі, а після глибокого (треба думати) аналізу матеріалу, наскрізь фальшива. Давньоруська література і давала свої сюжети Вірменії, і брала від Вірменії її літературні твори. У вірменський синаксар як органічна його частина ввійшло «Житіє святих Бориса і Гліба», перекладене спершу в повній редакції (вона не збереглася; переклад був виготовлений, мабуть, у другій половині XII ст.), а потім вже вірменським редактором (раніше 1240 р., тобто до знищення церкви-гробниці святих братів монголо-татарами) скорочене для потреб Мі-

⁴³ P i d o u L. M. Krótka wiadomość o obecnym stanie, początkach i postępie misji apostołskiej do Ormian w Polsce, Wołoszczyźnie i sąsiednich krajach... aż do 1 kw [ietnia] 1669 r. // Źródła dziejowe.— Warszawa, 1876.— Т. 2.— S. 17, 14.

⁴⁴ D a c h k é v y t c h Y a. Les Arméniens à Kiev (de la deuxième moitié du XIIIe au XIIIe siècle) // Armenian Studies = Études arméniennes. In memoriam Haig Berbérian.— Lisboa, 1986.— P. 189—192. Нові публікації джерел, у яких мовиться про вірменську дерев'яну церкву в Києві у 1584 р. (Г р у н е в е г М. З подорожніх записок. Уривок про Київ // Київська Русь. Культура, традиції.— К., 1982.— С. 119), змушують нас змінити висловлену раніше думку про те, що вірменський мурований собор проіснував до 1651 р. Тепер ясно, що мурований собор було зруйновано, можливо, під час татарського нападу 1482 р., а на його місці збудовано дерев'яну церкву.

неї⁴⁵. Було висунуено також гіпотезу, що деякі положення «Слова о законі та благодаті» Іларіона відбилися у творах католикоса Нерсеса Шноргалі (XII ст.)⁴⁶.

Безпосередньо з вірменської (а не з сирійської чи грецької, як уважалося донедавна) на церковнослов'янську мову було перекладено в Київській Русі ранньосередньовічний шедевр «Повість про Акира Премудрого». Це доводить простий текстологічний аналіз: більшість повчань і притч слов'янської редакції збігаються з вірменською редакцією повісті й не сходяться з текстами в інших редакціях. Повість перекладено з вірменської у XI — першій половині XIII ст.⁴⁷ Можливість перекладу повісті в Болгарії, де ставлення до вірменів, переважно еретиків-павликіанів, було вороже, — мало ймовірна.

Було висловлене припущення, що «Девгенійове діяння» — первісний грецький текст повісті — потрапило на Русь від вірменів-павликіанів, розселених у Малій Азії, за посередництва русів з експедиційного корпусу у складі візантійських військ⁴⁸. Така конструкція здається нам дуже штучною.

Набагато складнішими були зв'язки в різних ділянках мистецтва. Попри більш як сторічні пошуки аналогій між пам'ятками південно-руської і вірменської архітектури (пошуки, які свого часу помітно пожвавилися під впливом блискучих ідей Й. Стжиговського про залежність західноєвропейської кам'яної архітектури від вірменської⁴⁹), переконливих доказів вірменського пріоритету й давньоруського епігонства знайдено не було⁵⁰. Збільшується, правда, перелік південноруських пам'яток, для яких добирають паралелі в архітектурних формах, плані, конструктивних засобах

⁴⁵ Dashkévut'ch Ya. Les Arméniens à Kiev (jusqu'à 1240). 2ème p. ... — P. 374.

⁴⁶ Розов Н. Н. К изучению русско-армянских культурных связей древнейшего периода: (Русский митрополит Иларион и католикос Нерсес) // Banber Erevani hamalsaranani = Вестник Ереванского университета. — 1970. — № 2. — С. 197—203; его же. К изучению русско-армянских связей древнего периода: (Митрополит Иларион и католикос Нерсес Шноргали) // Литературные связи. — Ереван, 1973. — Т. 1. — С. 62—73.

⁴⁷ Martirosyan A. Xikari ziuc'i slvonakan xmbagrut'yan skzbnaibyure = Первоисточник старославянской редакции Повести об Акире Премудром // Banber Matenadaranani. — Erevan, 1969. — № 9. — P. 23—47; e j u s d. Patmut'ivn ev xratk' Xikaray imastnoy. Girk' 2 = История и поучение Акира Премудрого. Кн. 2. — Erevan, 1972. — P. 153—158, 248—253; его же. История и поучение Хикара Премудрого: Автореф. дис. ... д-ра филолог, наук. — Ереван, 1970. Пор. також: Григорьев А. Происхождение славянских текстов повести об Акире Премудром // Археологические известия и заметки. — М., 1898. — Т. 6, № 11—12. — С. 353—359 (низка важливих спостережень про вірменізму у слов'янському перекладі, від яких Григорьев пізніше відмовився).

⁴⁸ Арутюнова-Фиданян В. А. «Рузы» в Закавказье (X век) // Внешняя политика Древней Руси. Юбилейные чтения, посвященные 70-летию со дня рождения В. Т. Папуло (Москва, 1988 г.): Тезисы докладов. — М. 1988. — С. 6.

⁴⁹ Про критику ідей Й. Стжиговського див.: Курбатов Г. Л. История Византии: (Историография). — Л., 1975. — С. 115, 189. Сучасний стан проблеми: Goss V. P. Armenian Art and the Medieval West: Some Good Evidence and Hasty Conclusions // Atti del III Simposio internazionale di arte armena (1981). — Venezia, 1984. — P. 237—251. Конкретно щодо Русі див.: Zaliznec'ky W. R. Byzantinische Baudenkmäler auf dem Gebiet der Ukraine // Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven. N. F. — Breslau, 1927. — Bd. 3, N. 2. — P. 209—230; його ж. Софійський собор у Києві і його відношення до візантійської архітектури // Записки Чина св. Василя Великого. — Жовква, 1928—1930. — Т. 3. — С. 305—319 (згадує свої попередні праці на цю тему).

⁵⁰ Пор. історіографічний огляд: Ремпель Л. И. Искусство Руси и Восток как историко-культурная и художественная проблема // Ремпель Л. И. Искусство Среднего Востока. — М., 1978. — С. 212—254.

київських та галицьких храмів з Вірменією⁵¹, але не всі автори цих аналогічних переконані в їх закономірності. Запропоновані «гіпотези» (пишемо в лапках, бо справжня наукова гіпотеза вимагає сумлінної аргументації, якої у даному разі переважно немає) не вкладаються у систему. Якщо б навіть удалося довести обгрунтованість гіпотези, залишається неясним шлях проникнення елементів вірменської архітектури і будівництва в Південну Русь. Загалом, можливо, що вони прийшли вже органічно вплетені в те єдине ціле, яке ввійшло до історії світового мистецтва під назвою візантійської архітектури. Емоційні спроби виводити всю білокам'яну архітектуру Південної Русі безпосередньо з Вірменії⁵² лише на тій підставі, що вона кам'яна, не витримують критики. Найслабша ланка цієї гіпотези — техніка кам'яного будівництва. Вона цілком різна у Вірменії та в Південній Русі. Обгрунтованішими здаються міркування про міцні зв'язки південноруського будівництва з романським (з погляду техніки зокрема)⁵³. Поки що не знайдено переконливих слідів діяльності вірменських будівничих у Південній Русі. Перебування їх у торговельних, за своїм характером, колоніях не здається нам правдоподібним. У Київській та Галицькій Русі не знайдено типових проявів діяльності вірменських майстрів — їхніх каменярських знаків. Закономірним для Галицької Русі буде твердження про вплив галицької архітектури домонгольського часу на місцеву вірменську архітектуру⁵⁴.

Інакше стоїть ця проблема стосовно архітектури Володимиро-Суздальської Русі, де зв'язок скульптурного декору храмів (наприклад, Дмитріївського собору у Володимирі, кінець XII ст.; Георгіївського собору в Юр'єві-Польському, перша половина XIII ст.) з вірменським мистецтвом не підлягає сумніву⁵⁵, хоча це гаряче заперечують, зокрема, М. Воронін, В. Ла-

⁵¹ Zachariewicz J. Opis architektoniczny // Szaraniewicz J. Trzy opisy historyczne staroksiążęcego grodu Halicza w roku 1860, 1880 i 1882.— Lwów, 1883.— P. 183—185, 188; Peleński J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych.— Kraków, 1914.— P. 11, 48; Janusz B. Zabytki architektury Lwowa // Lwów dawny i dzisiejszy.— Lwów, 1928.— P. 19—24; Сичинський В. Замкова церква св. Миколая у Львові.— Львів, 1936.— С. 20, 24, 28, 35; Логвин Г. Украинско-армянские средневековые художественные связи... С. 313—314; Асеев Ю. С. Архитектура придніпровської Русі часів «Слова о полку Ігоревім» та вірменське зодчество доби Захаридів // Українське мистецтво у міжнародних зв'язках. Дожовтневий період.— К., 1983.— С. 8—13.

⁵² Халпахчян О. Х. Культурные связи Древней Руси...— С. 13—22; его же. Культурные связи Владимиро-Суздальской Руси...— С. 15—22. Пор. рецензію (до речі, з фактичними помилками) Г. Вагнера: Советское искусствоведение.— 1978.— № 1.— С. 399—405; Халпахчян О. Х. Строительная деятельность армян на территории Восточной Европы // II Международный симпозиум по армянскому искусству (Ереван, 1978): Сборник докладов.— Ереван, 1981.— Т. 3.— С. 380; Могитыч И. Р. Крещатые церкви Гуцульщины // Архитектурное наследие.— М., 1979.— Т. 27.— С. 96, 103—107.

⁵³ Залозецький В. Між Окцидентом і Візантією в історії українського мистецтва // Мистецтво і культура.— Львів, 1939.— № 1.— С. 5—17; Красковська Л. Західні впливи в українській архітектурі X—XIII ст. // Збірник Українського наукового інституту в Америці.— Сен-Пол (Мінн.); Прага, 1939.— С. 110—128.

⁵⁴ Żyła W. Katedra ormiańska we Lwowie.— Kraków, 1919.— P. 79; Голубець М. архітектура старого Львова // Світ.— Львів, 1928.— № 7.— С. 8—9; Сичинський В. Архітектура катедри св. Юра у Львові.— Львів, 1934.— С. 42; Овсійчук В. А. Українське мистецтво XIV—першої половини XVII ст.— К., 1985.— С. 33.

⁵⁵ Халпахчян О. Х. Культурные связи Древней Руси...— С. 22—26; его же. Культурные связи Владимиро-Суздальской Руси...— С. 25—67.

зарєв, Г. Вагнер. Треба думати, що роль посередника відіграла вірменська кам'яна архітектура Поволжя⁵⁶, яка, однак, не дійшла до нас.

Спроби знайти сліди діяльності руських майстрів фрескового живопису в Ані на початку XIII ст. не викликають довір'я⁵⁷.

Не дослідженими залишаються можливі контакти в мистецтві книги. Окремі збіги в орнаментиці та мініатюрі давньоруських і вірменських рукописів⁵⁸ потребують тривалої та наполегливої дослідницької праці. Результатом її мала б стати систематизація всіх складових елементів за генетичною ознакою. До сьогодні залишається неясною методична підстава такої «етнічної систематизації» мистецьких елементів. І тут знову на передній план висувається питання про реальність диференціації між специфічно візантійськими і питомо орієнтальними елементами з пізнішим виділенням типово вірменських ознак зі східного внеску до візантійського мистецтва книги.

Реальним був вірменсько-руський обмін виробами художнього ремесла — експорт з Русі ковчків так званого київського типу до Двіна й узагалі на Закавказзя, енколпіїв на Північний Кавказ (XII—XIII ст.)⁵⁹ та імпорт на Русь, у Поволжя, Тматорокань чорних, деколи інкрустованих скляних браслетів із Закавказзя, а також взірців кілікійської торевтики XII ст. (вільгортська і чернігівська чаші⁶⁰; спроби пов'язати обидві чаші з Візантією або Західною Європою не переконливі)⁶¹.

Інформаційні зв'язки. Перебування вірменських купців і, мабуть, ремісників певних категорій (ми вже згадували про майстерню для обробітку бурштину у вірменській дільниці на київському Подолі), а також людей «інтелектуальної праці» — священників, лікарів — не минало безслідно. З післямонгольських часів відомо про постійні зв'язки розкинутих по діаспори

⁵⁶ Егерев В. В. Архитектура города Болгара // Материалы и исследования по археологии СССР.— М., 1958.— № 61.— С. 370—371.

⁵⁷ Зміст доповіді Й. Орбелі «Про розписи однієї з церков XIII ст. міста Ані київським художником» був викладений у газ.: *Sovetakan Hayastan* [Радянська Вірменія].— 1944.— 12 травні. Пор. також: Меликсет-Бек Л. М. Древняя Русь и Армения...— С. 121; Любимов Л. Искусство Древней Руси: Книга для чтения.— М., 1981.— С. 73.

⁵⁸ Стасов В. Славянский и восточный орнамент по рукописям древнего и нового времени.— СПб., 1887.— Л. СХLI—СХLVIII (тільки ілюстративний матеріал, який автор не узагальнив і не зіставив з давньоруським орнаментом).

⁵⁹ *Ēafa daḡayan K. Dvin k'aṭako ev nra reṭumpe* = Город Двин и его раскопки.— Erevan, 1952.— Nat. 1.— P. 176—177; Корзухина Г. Ф. Русские клады IX—XIII вв.— М.; Л., 1954.— С. 106—109 та інші (каталог знахідок ковчків «київського типу»). Пор. також: Грушевський М. Ковтки «київського типу» у сучасних кавказців // Записки Наукового товариства ім. Шевченка.— Львів, 1900.— Т. 37.— С. 1—4; Кузнецов В. А. Энколпионы Северного Кавказа // Славяне и Русь.— М., 1968.— С. 80—86.

⁶⁰ Львова З. А. Стекланые браслеты и бусы из Саркела — Белой Вежи // Материалы и исследования по археологии СССР.— М., 1959.— № 75.— С. 321; Полубояринова М. Д. Стекланые браслеты древнего Новгорода // Там же.— М., 1963.— № 117.— С. 167; Poutsko V. Problèmes d'origine et de datation d'un coupe d'argent provenant de Vilgort // REArm.— Paris, 1973—1974.— Т. 10.— P. 263—279. Корективи в гіпотезу Пуцка, який уважав чернігівську чашу руським виробом, внесла А. Банк в рецензії на: Даркевич В. П. Светское искусство Византии. Произведения византийского художественного ремесла в Восточной Европе X—XIII вв.— М., 1975 (див.: Византийский временник.— М., 1981.— Т. 42.— С. 203—205).

⁶¹ Перелік літератури див.: Дашкевич Я. Р. Древняя Русь и Армения...— С. 188—189. Дальші міркування: Асеев Ю. С. Джерела. Мистецтво Київської Русі.— К., 1980.— С. 176—177; Старченко Е. В. Ювелирное искусство восточных славян и Киевской Руси // Музей исторических драгоценностей УССР: Фотопутеводитель.— К., 1984.— С. 94—95, 98—99.

колоній з духовним центром — католикосатом, який періодично відправляв до них своїх посланців — нвіраків. З іншого боку, активність вірменського купецтва, велика мобільність вірменського населення колоній — характерні риси середньовічного вірменського розселення. Важко уявити собі, щоб подорожі нвіраків, інтенсивні мікроміграції відбувалися наосліп, без елементарних знань про регіон розселення. Не видно причин, чому в домонгольський період мало б бути інакше.

Руси-купці в Константинополі, руси-воїни на Закавказзі та в Передній Азії X—XI ст. не були для місцевих вірменів екзотичним явищем.

І вірмени, і руси мали у своєму розпорядженні чималий запас усних знань: перші — про Русь і русів, другі — про Вірменію і вірменів, однак ці відомості не вважали потрібним фіксувати на письмі. У науці відомі спроби з майже математичною докладністю підрахувати, скільки разів у літописах, в інших творах давньоруської літератури згадуються слова «вірмени», «Велика Вірменія», «Мала Вірменія», «Арарат», «св. Григорій з Великої Вірменії» тощо⁶². На сьогодні не менш докладно відомо, у яких творах вірменської літератури трапляються згадки про русів. Таких авторів не багато: Мовсес Каланкатуаці або його континуатор, перша половина X ст. (найдавніший вірменський автор, що згадує русів)⁶³; Степаннос Таронеці, перша половина XI ст.⁶⁴; Аристакеc Ластівертці, XI ст.⁶⁵; Маттеос Ургачі, перша половина XII ст.⁶⁶; Нерсес Шноргалі, XII ст.⁶⁷; Григор Тла, XII ст.⁶⁸; Григор Тутеорді, друга половина XII ст.⁶⁹ Згадки про руську мову і письмо є у вірменському «Златоцреві» («Տղերձիկ») кінця XII — початку XIII ст.⁷⁰; окремі східнослов'янські слова — у Мовсеса Каланкатуаці («сало»)⁷¹, Нерсеса Шноргалі («денгі», тобто «гроші», у контексті, що стосується русів, а не тюрків, від яких запозичено слово)⁷². Щодо давньо-

⁶² А т а д ж а н я н И. А. Русско-армянские литературные отношения X—XIII веков // Aspirantakan gitakan ašxatut'yunneri žořovacu Erevan X. Abovyani anvan Naayakakan petakan mankavaržakan institut = Сборник трудов аспирантов Армянского гос. педагогического института им. Х. Абовяна. — Erevan, 1969. — № 3. — С. 287—296; А т а д ж а н я н И. А. Из истории древнейших русско-армянских литературных и культурных отношений: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Л., 1969; Г р и г о р ь я н К. Н. Из истории русско-армянских литературных и культурных отношений (X — начало XX вв.) — Erevan, 1974. — С. 13—41.

⁶³ Критичний текст: М о в с е с К а л а н к а т у а ц і. Patmut' iwn Ařuanic' ašxarhi / Ašxat. V. A ř a k ' e l y a n i. — Erevan, 1983. — P. 338; рос. переклад і інтерпретація: М о в с е с К а л а н к а т у а ц и. История страны Алуанк / Пер. Ш. В. С м б а т я н а. — Erevan, 1984. — С. 169, 238—239.

⁶⁴ S t e p a n a w s i T a r a w n e s ' w o y A s o l k a n P a t m u t ' i w n . . . — P. 138, 183—184, 276—277.

⁶⁵ A r i s t a k e s i L a s t i v e r t c ' w o y P a t m u t ' i w n / A š x a t . K . N . Y u z b a ř y a n . — Erevan, 1963. — P. 23; рос. переклад: А р и с т а к е с Л а с т и в е р т ц и. Повествование / Пер. с др.-арм., вступ. статья, коммент. и прил. К. Н. Ю з б а ř я н а. — М., 1968. — С. 56.

⁶⁶ M a t t e o s U ř h a y e c ' i Z a m a n a k a g r u t ' i w n k ' [Хроніка]. — Erusafem, 1869. — P. 69—70.

⁶⁷ Текст: М п а с ' а к а н у а н А. Moskvanı miřnadaryan haaykakan mi poemum = Упоминание о Москве в одной средневековой армянской поэме // Tetekagir Naaykakan SSR Ğitut'yunneri akademiayi. Nasarakakan Ğitut'yunner = Известия Акад. наук Арм. ССР. Общественные науки. — Erevan, 1948. — № 3. — P. 49.

⁶⁸ Інтерпретація: М е л и к с е т - Б е к Л. М. Из истории русско-армянских отношений // Tetekagir... Nasarakakan Ğitut'yunner. — Erevan. 1954. — N 4. — S. 25.

⁶⁹ Див. посилання 37.

⁷⁰ М е л и к с е т - Б е к Л. М. Из истории... — С. 25.

⁷¹ Інтерпретація: М а р р Н. Я. По поводу русского слова «сало» в древнеармянском описании хазарской трапезы VII века: (К вопросу о древнерусско-кавказских отношениях) // М а р р Н. Я. Избранные работы. — М.; Л., 1935. — Т. 5. — С. 67—113.

⁷² М п а с ' а к а н у а н А. Moskvanı miřnadaryan... — P. 49.

руських джерел, то тут підсумки значно скромніші. Якщо ж відмежувати відомості, запозичені через біблійне чи грецько-візантійське посередництво (до таких запозичених сюжетів належить мінейне життя святого Григорія Просвітника), то остаточний баланс буде дуже скупий. Але так чи інакше він підтверджує наявність інформаційних зв'язків, що залишили слід у літературі домонгольського періоду. Події на Русі вірменів цікавили явно більше, ніж події у Вірменії — русів. Для русів Вірменія була передусім країною з давньою християнською культурою, що пізніше зійшла на еретичні манівці. Про синхронну Вірменію X — першої половини XIII ст. руські книжники не знали нічого. Вірмени ж знали про тогочасних русів більше. Для них це були воїни-загарбники, що пробивалися на Закавказзя (континуатор Мовсеса Каланкатуаці про захоплення Партаву), а також візантійські найманці (Степаннос Таронеці, Арістакес Ластівертці), зрештою, такі самі, як вірмени у візантійському війську. Руси — це був народ, який на очах став християнським (Степаннос Таронеці). Його благочестиві князі, жертви братовбивства, одержали найбільшу в тогочасному світі Божу ласку — стали святими, яким поклоняються також вірмени (вірменська «Повість про Давида і Романа», тобто про Гліба і Бориса). У боротьбі проти візантійського засилля можна було навіть звернутися до русів за допомогою (Григор Тугеорді). Цікаво, що про еретичність русів — з погляду григоріанської церкви — вірменські автори не згадували. Для вірменського книжника мінейне «Життя святих Бориса і Гліба» на довгі століття перетворилося у головне джерело про Київську Русь — країну бурхливих пристрастей і чудотворних реліквій.

Диспропорцію в обсязі інформації на Півночі й на Півдні зрозуміти легко: Вірменія мала за собою на сім століть християнського культурного розвитку більше.

Висновки. Східна Європа, зокрема Русь, була територією, на якій довкола вірменських факторій на торговельних шляхах Південь—Північ проваджено обмежену стихійну місіонерську діяльність у дусі вірменського григоріанства. Носієм релігійної пропаганди, мабуть, було значною мірою купецтво. Місіонерська діяльність серед русів припинилася після остаточної перемоги візантійського православ'я, але вірменське григоріанство, як і інші східні християнські церкви (крім греків, болгар — православних, також сірійці — яковіти), відіграло певну роль у підготовці ґрунту для перемоги християнського віровчення. Хоча поширення григоріанства після 988 р. зупинилося, воно зуміло закріпити свої прозиції на Русі, заклавши підвалини під власну церковну організацію.

Толерантне ставлення до вірменів (попри фанатичні виступи клерикальної верхівки) стало основою культурного обміну («Життя святих Бориса і Гліба» у вірменському перекладі, «Повість про Акира Премудрого» — в руському), а також інформаційних зв'язків. Православна церква намагалася здобувати прихильників серед вірменів на Русі. Етноконфесійний бар'єр між русами і вірменами в IX — першій половині XIII ст. не був настільки герметичним, щоб перешкоджати проникненню релігійних ідей та літературних і мистецьких здобутків. Протягом IX — першої половини XIII ст. згадані зв'язки поступово еволюціонували — одночасно із зміцненням вірменських колоній на Русі первісні епізодичні контакти перетворилися у постійні та різнобічні.

Yaroslav DASHKEVYCH

**RUS' AND ARMENIA.
CONFESSIONAL AND CULTURAL CONTACTS
IN THE 9th — FIRST HALF OF THE 13th CENTURIES**

Eastern Europe and Rus' particularly were the territories on which scanty and spontaneous missionary activities were carried on in the spirit of Armenian Gregorianity. The bearers of religious propaganda in early times probably were merchants. From the beginning Armenian Gregorianity in Rus', like other Eastern Christian Churches played a definite role in paving the way for the victory of Christian dogmas. Despite the fact that Gregorianity stopped spreading after 988 A. D., the foundations of its church organization had been established and it managed to consolidate its positions in Rus'.

A tolerable attitude to Armenians became the basis of cultural and informational exchange. The Orthodox church tried finding converts among Armenians living in Rus'. In the 9th — first half of the 13th centuries ethnic and confessional barriers between the main population of Rus' and Armenian people were not hermetic. There fore, religious ideas were able to be assimilated. The strengthening of Armenian colonies in Rus' turned the initial episodic contacts into firm and many-sided relations.